

SOCIOLOGIJA SELA

Sažetak

Sociologija sela je jedna od posebnih sociologija koja isključivo proučava selo, tradiciju, običaje, seoski život. Ova posebna sociologija dobila je na značaju u susjednim državama i širem regionu. Nakon etničkog čišćenja, pljačkanja i spaljivanja bosanskih sela u BiH, sociologija sela je izuzetno važna i potrebna kako bi pomogla da se izvrši revitalizacija napuštanih sela. Opšti je trend smanjenja seoskog stanovništva i odumiranja sela. Ako se trend ne zaustavi, posljedice će biti velike. Vlasti trebaju imati osjećaja za realnost i pomoći da se sačuvaju i revitaliziraju sela. Etno sela služe kao pokušaj da se sačuva od zaborava tradicionalno selo.

Ključne riječi: *sociologija, sociologija sela, sociologija grada, etno-selo, seoski turizam.*

RURAL SOCIOLOGY

Summary

Rural Sociology is one of the special sociology exclusively studied village, traditions, customs, rural life. This special sociology has gained in importance in the neighboring countries and the wider region. After the ethnic cleansing, looting and burning of villages in Bosnian BH, sociology of the village is a very important and necessary to help to make the revitalization napuštanih villages. The general trend of decreasing population and seoskg dying villages. If the trend does not stop the consequences would be enormous. Authorities should have a sense of reality and help to preserve and revitalize the village. Ethnic villages serve as an attempt to preserve from oblivion the traditional village.

Uvod

U nazivu sociologije sadržana je latinska osnova (*socius* – drug, pratilac, učesnik, odnosno *societas* – udruženje, zajednica, društvo), kojoj je dodata uobičajena izvedenica od grčke riječi *logos* – riječ, govor, nauka. Prema tome, sociologija je „nauka o društvu“ ili „nauka o društvenosti“. Kao posebna nauka pojavila se sredinom XIX vijeka. To ne znači da u ranijim periodima nije bilo nastojanja da se na racionalan i sistematski način shvati i objasni šta je čovjek i kakvo je njegovo mjesto u svijetu i društvu, da se pronikne u suštinu društva i društvenih odnosa, istraže uzroci, oblici i glavni pravci društvenih promjena, da se razmotre državni oblici, prouče društvene grupe i ustanove. Promišljala su se osnovna pitanja koja i danas spadaju u centar socioloških istraživanja. Takvi pokušaji pojavili su se rano u ljudskoj historiji i traju u nekom obliku tokom cijelokupne pisane historije. Kao najopštija nauka o ljudskom društvu, njegovoj strukturi, oblicima i uzrocima promjena, te historijskim tipovima postojanja, sociologija nastoji da doprinese do općeg i sistematičnog znanja. Njen osnovni predmet proučavanja je društvo kao konkretni povijesni totalitet.

Vremenom su se razvile brojne sociološke discipline. Među njima su: sociologija historije, sociologija djetinjstva, sociologija društvenih devijacija, sociologija emocija, sociologija grada, sociologija iskustva, sociologija izbora, sociologija kulture, sociologija masovnih komunikacija, sociologija medicine, sociologija mentalnih poremećaja, sociologija morala, sociologija muzike, sociologija školskog života, sociologija nauke, sociologija obrazovanja, sociologija politike, sociologija porodice, sociologija prava, sociologija rada, sociologija razumijevanja, sociologija religije, sociologija saznanja, sociologija sela, sociologija sporta, sociologija svakodnevnog života, sociologija umjetnosti, sociologija egzistencijalistička (sociologija iskustva), sociologija ekonomska (ili ekonomska sociologija ili sociologija ekonomskog života), sociologija fenomenološka, sociologija formalna, sociologija industrijska, sociologija interpretativna, sociologija historije, sociologija klinička, sociologija matematička, sociologija psihijatrijska...¹

¹ *Sociološki rečnik*, (priredili: Aljoša Mimica i Mirjana Bogdanović), Zavod za udžbenike, Beograd, 2007., str. 536-578.

Historijski razvoj sociologije sela

Sociologija sela ili *ruralna sociologija* je sociološka disciplina koja je nastala početkom XX vijeka, u vrijeme kada su selo i seljačko društvo zahvaćeni modernim globalizacijskim procesima industrijalizacije i urbanizacije. Tada se pojavila potreba i mogućnost da se nagli preobražaj seljačkih društava, njihove tradicionalne agrarne strukture, lokalne društvene organizacije i posebne narodne kulture, racionalno shvate i objasne u okviru nastajuće sociologije. Vremenom je uobličen poseban sadržaj predmeta sociologije sela koja se bavi tradicionalnim seljačkim društvima, njihovom strukturom i općenito razvojem i perspektivama sela. Ona se bavi društvenim promjenama u selu, promjenama u načinu privređivanja, stanovanja i oblikovanja srodničkih i komšijskih odnosa u lokalnoj seoskoj zajednici, tj. promjenama u seoskom načinu života.

Sociologija sela je jedna od najstarijih posebnih sociologija koja se u tradicionalnim i tipično seljačkim društvima skoro poklapa sa sociologijom uopšte, a neposredno se prepliće sa svim drugim posebnim sociologijama. Najbliža je problemski, od srodnih nauka, sociokulturnoj antropologiji i etnologiji, s kojima zajedno proučava strukturu i promjene tradicionalnog seoskog života. Značajan podsticaj razvoju sociologije sela dala je agroekonomija, koja teorijski proučava poljoprivredu kao primarnu granu narodne privrede, te agrarna politika, koja se bavi praktičnim mjerama državnog usmjeravanja razvoja poljoprivrede i sela. Planiranje integralnog društvenog razvoja seoskih regiona i naselja postalo je naj snažniji praktični podsticaj za razvoj sociologije sela.

Sociologija sela prvo je uspostavljena u SAD, gdje je i danas najrazvijenija. Skoro da nema univerziteta na kome se studira sociologija ili agronomija, a da se na njemu ne proučava i sociologija sela, kao samostalan predmet ili u okviru sociologije naselja, agrarne sociologije ili sociologije lokalnih zajednica.

Ona se njeguje na posebnim katedrama ili institutima, kroz udruženja i časopise.²

² Prvu katedru za sociologiju sela osnovao je Čarls Galpin u SAD (Viskonsin, 1911). Prvo Društvo za ruralnu sociologiju osnovano je u SAD 1949. i prvi specijalizovani časopis (*Rural Sociology*, 1935). Evropsko društvo za ruralnu sociologiju osnovano je 1957, a od 1960. godine izdaje svoj časopis *Sociologija ruralis*. Od 1976. godine djeluje i Međunarodno udruženje za ruralnu sociologiju koje organizuje svjetske kongrese ruralista i koordinira saradnju među nacionalnim udruženjima i institucijama.

U zemljama s razvijenom tradicijom formirana su nacionalna udruženja ruralista ili sekcije u okviru širih udruženja sociologa, a pokrenuti su i specijalizirani časopisi, među kojima je jedan od prvih i uglednijih bio jugoslovenski *Sociologija sela* (Zagreb, 1963). Problemi sociologije sela odslikavaju razlike u karakteru društvenih procesa u razvijenim industrijskim društvima Zapadne Evrope, Sjeverne Amerike i Japana, u odnosu na manje razvijena društva Istočne Evrope i nerazvijene zemlje Azije i Afrike. U razvijenim društvima tranzicija od seljačkog ka modernom društvu već se odigrala, a kod nerazvijenih ovaj prelazak je još u toku. Ona je najmanje razvijena tamo gdje je najpotrebnija, u Aziji i Africi. U nerazvijenim zemljama, u kojim su praktični problemi mnogo veći ona je potrebnija. Tu je sociologija sela pod neposrednim egzistencijalnim problemima prehranjivanja i elementarnog preživljavanja stanovništva koje se naglo povećava, radikalnih političkih ideologija, političkih pokreta i nedemokratskih režima. U nerazvijenim društvima, i bivšim socijalističkim, u centru pažnje su bili problemi raslojavanja sela, siromašenje seljaka, agrarne reforme, pitanje oblika seljačkih kooperacija i lokalne ekonomske i političke organizacije seljaka, te najpodobnijih modela kulturnog prosvjećivanja i iskorjenjivanja siromaštva.³

U savremenom svijetu energetska kriza, ekološki problemi, eksplozija stanovništva u nerazvijenom i depopulacija sela u razvijenom dijelu svijeta otvaraju nove sporove i dileme u odnosu na dominantne modele globalnog, agrarnog i ruralnog razvoja. Posljednjih godina pažnja se usmjerava ka ekološkim problemima društvenog razvoja. Time sociologija sela dobija nove podsticaje i brojne nove izazove kad proučava urbanizaciju seoskog prostora, alternativnu poljoprivredu i proizvodnju zdrave hrane, primarne odnose u lokalnim zajednicama, modernizaciju tradicionalnih kulturnih obrazaca i integralni seoski razvoj. Sela su ostala kao čiste ekološke sredine, a gradovi prenaseljeni i prebukirani, a mnogi i ekološki zagađeni.

U gradovima industrijski najrazvijenijih država živi oko 90 posto stanovnika. U gradovima je formiran urbani način života koji se bitno razlikuje od seoskog načina života. Urbani način života je dinamičan, otvoren i pun promjena, zasnovan na univerzalnim normama, racionalan i podsticajan. Zbog svega toga je u svjetonazoru savremenog čovjeka prisutan stanoviti animozitet ili potcjenjivački odnos prema selu i seoskom životu.

³ *Sociološki rečnik*, n.dj., str. 566-567.

U ekonomski najrazvijenije zemlje spadaju SAD, Kanada, Japan, Njemačka, Velika Britanija, Francuska, Švedska, Norveška, Finska, Austrija, Italija, Holandija, Belgija, Švajcarska, Australija, Novi Zeland... U ovim državama je zaposlenost na selu ispod 5 posto. Tokom 1998. godine u Velikoj Britaniji je u poljoprivredi bilo zaposleno 2 posto, u SAD 2,8 posto, u Njemačkoj 3,8 posto, Kanadi 3,4 posto itd. Istovremeno u nerazvijenim državama kao što su Nepal, Ruanda, Etiopija i Uganda zaposlenost u poljoprivredi je preko 80 posto. U razvijenim državama uslužne djelatnosti (tzv. bijeli okovratnici) porasle su sa 31 na 71 posto zaposlenih.

Sociologija sela kao predmet u BiH

Sociologija sela u BiH ima vrijednu baštinu koju su nam ostavile njene preteče, oni koji su prvi proučavali pojedine aspekte tradicionalnog života južnoslovenskih naroda i brojne probleme modernizacije bosanskohercegovačkog seoskog društva. Mnogo toga zabilježeno je u putopisima. Sve bi to trebalo sistematizirati i kritički obraditi. Ovakvi spisi postoje i u susjednim državama.⁴ Mnogi se površno bave procesima i promjenama u društvu, depopulacijom sela i modernizacijom poljoprivrede. U poslijeratnom periodu ovom problemu se malo pridavalo značaja u BiH. Selo se sve više zapostavlja. Činjenica je da je u prethodnom sistemu bila bolje utemeljena i organizovana politika razvoja sela.

Sociologija sela nije tipična primijenjena nauka, ali posjeduje osobine na osnovu kojih bi to mogla biti.

Sociologija u cjelni jeste sociološka sinteza rezultata posebnih sociologija kojih ima mnogo.⁵

⁴ Takvi su historijski spisi Vuka Stefanovića Karadžića i politički spisi Svetozara Markovića, istorijske studije starog srpskog sela Stojana Novakovića i proučavanje prvih običaja u Južnih Slovena iz pera Valtazara Bogišića; antropogeografske studije Jovana Cvijića i etnografski radovi Jovana Erdeljanovića i Tihomira Đorževića; angažovani spisi o zdravstvu Mihajla Avramovića i o seljaštvu i poljoprivredi Dragoslava Jovanovića u Srbiji. Sintezu te etnološke tradicije čine radovi Sretena Vukosavljevića, osnivača sociologije sela, koji je od 1938. do 1941. godine prvi predavao ruralnu sociologiju na Pravnom fakultetu u Beogradu. (Isto, str. 567.).

⁵ Časopis *Sociologiju sela* pokrenula je grupa mladih zagrebačkih ruralnih sociologa i agrarnih ekonomista, kasnije prozvanih zagrebačkom ruralnosociologijskom školom, u julu 1963. godine, nakon formiranja Odjela za sociologiju sela na Agrarnom institutu. Njen izdavač je Institut za društvena istraživanja u Zagrebu od 1973. godine. Časopis za istraživanje prostornog i sociokulturnog razvoja izlazi u Zagrebu.

Jedan od rijetkih specijaliziranih časopisa iz ruralne sociologije u svijetu i najstariji hrvatski sociologijski časopis bio je spomenuti časopis *Sociologija sela*. Obrađivao je osnovne probleme hrvatskog sela i poljoprivrede te učestvovao u razvoju ruralne sociologije. To je naučni časopis koji je objavljivao izvorne naučne i stručne radove domaćih i stranih autora iz ruralne sociologije i srodnih disciplina, te prikaze stranih i domaćih časopisa, skupova i knjiga. U njemu su se objavljivali članci najznačajnijih svjetskih ruralnih sociologa ili rezultati važnijih istraživanja iz ove oblasti.

Od 1998. godine koncepcija časopisa je dorađena, a profil definiran problemski pa je *Sociologija sela* dobila podnaslov *Časopis za istraživanja prostornoga i sociokulturnog razvoja*, te počela objavljivati radove iz sociologije i srodnih naučnih polja i disciplina. Nakon 43 godine izlaženja, od 1998. godine, *Sociologija sela* (s brojem 175 (1) 2007) promijenila je naslov u ***Sociologija i prostor***. Sadržaj časopisa s vremenom je sve manje odgovarao njegovom nazivu, a naziv je demotivisao za saradnju širi krug saradnika iz drugih područja sociologije i drugih naučnih disciplina. Zato je uredništvo časopisa zaključilo da je promjena naziva potrebna za nastavak njegovog uspješnog izlaženja. U prilog promjeni naziva govorile su i činjenice vezane uz promjene sela, povezivanje sela s drugim tipovima naselja; promjene u tipu rada, kulture, izgleda sela; globalizacija cijeloga prostora i interakcija tipova naselja (mreža) te činjenica da svjetska literatura tretira globalno-i-lokalno kao jedno i povezano. Rastao je broj istraživanja i tekstova iz područja urbane sociologije i sociologije prostora uopće. Novi naziv, *Sociologija i prostor*, poziv je na saradnju širem krugu saradnika, jer su sociološke analize pojedinih segmenata društva (obrazovanje, znanje, religija, mladi, rod, kultura...) vezane i uz prostornu dimenziju.

Selo je i dalje ostalo temom časopisa.⁶

Selo je jedna od atraktivnih, izazovnih i aktuelnih tema i u BiH.

Okvirni sadržaj nastavnog predmeta Sociologije sela u BiH bi,

⁶ Njezini se prilozi citiraju u nekoliko svjetskih sekundarnih i tercijarnih izvora odnosno banaka i baza podataka: Sociological Abstract, Social Science Citation Index, Social Scisearch, Journal Citation Reports/Social Science Edition, World Agricultural Economics and Rural Sociological Abstract, Agricola, Agris, CAB Abstracts, Geobase and Edina. U postupku vrednovanja u naučnom napredovanju drže se radovima s međunarodno priznatom recenzijom.

naprimjer, mogao biti ispunjen sljedećim temama: Nasljeđe i razvoj sociologije sela u BiH. Bosansko selo kroz historiju. Odrednice seljačkog i seoskog načina života. Selo i seljaštvo, narodna i seljačka kultura. Seosko društvo, institucije i socijalna struktura u selu. Ruralni okoliš, rad i porodica. Modernizacija društva i ruralnih sredina (industrijalizacija, deagrarizacija i urbanizacija). Tipologije tradicionalno, modernizirano i novo selo. BiH i ruralno nasljeđe. Ruralno društvo i selo u tranziciji. Vrijednost ruralnog svijeta. Razorena i uništena sela. Demografske promjene nastale etničkim čišćenjem, zločinima, genocidom, općenito ratom i moderno organizovanje sela... Interesantna i atraktivna su u novije vrijeme postala i tzv. etno-sela.

Selo je proživjelo raspad agrarnog društva, uspostavilo nove višestruke odnose s gradom, a potkraj osamdesetih godina 20. vijeka javila su se nova porodična poljoprivredna gospodarstva. Već devedesetih godina bosansko selo je ponajviše bilo ugroženo u nemilosrdnom ratu i agresiji. Nakon rata izloženo je nesistemske preduzetoj obnovi i svim nevoljama tranzicije.

Cilj ovog izučavanja sociologije sela u BiH kao predmeta je takva koncepcija nastave koja bi studentima omogućila sticanje dodatnih teoretskih i empirijskih znanja iz posebnog područja sociologije, koja će doprinijeti boljem razumijevanju socijalnih promjena u prostornoj organizaciji društva u ruralnoj prošlosti, savremenosti i budućnosti. Osim znanja o teoretskim pristupima stekla bi se i konkretna znanja o sociokulturnim obilježjima ruralnog društva, posebno bosanskohercegovačkog. Studenti bi upoznali predmet i metode sociologije sela: sa osnovnim teorijskim pristupima; osnovnim pojmovima; metodama; savremenim stanjem i problemima sela i seljaštva. Upoznali bi osnovne procese u selu tokom bosanskohercegovačke modernizacije i tranzicije. Kroz ovaj predmet studenti bi postigli veću stručnu kompetentnost u tumačenju društvenih promjena i ruralnog razvoja.

Interesantno je da je ruralna sociologija u Republici Češkoj, naprimjer, prolazila kroz različite razvojne etape u toku kojih je naizmjenično bila uništavana i ponovo dobijala na važnosti. Za vrijeme takozvane Prve republike (između prvog i drugog svjetskog rata) pažnja je bila usmjerena na monografsko istraživanje čeških i slovačkih sela. Posle drugog svjetskog rata ruralna sociologija „ostala je u tišini“. Ponovo je pokrenuta početkom šezdesetih godina

20. vijeka kada je bila usmjerena na opsežan socijalistički razvoj poljoprivrede. Posle sovjetske intervencije 1968. godine sociologija sela bila je ponovo potisnuta na margine društva. Opstala je u redukovanom obliku, ali samo u istraživanju. Ponovo je obnovljena od 1989. godine u istraživačkom radu i u studijama. Krajem 20. vijeka počelo je sistemsko empirijsko istraživanje čeških seoskih područja. Češki sociolozi su se ponovo uključili u međunarodnu saradnju, a ruralna sociologija postala je važna disciplina u oživljavanju i razvoju seoskih područja.⁷ Možda se ovaj obrat dogodi i u BiH.

Još je Edhem Mulabdić, tridesetih godina 20. vijeka govorio i pisao o zaostalosti i zapuštanosti bošnjačkog sela, koje je izvor narodne tradicije.⁸ „Kad nam treba, svi mu laskamo, a uistinu svi ga varamo.“⁹ U naše vrijeme se zadržala predratna izreka iz socijalističkog perioda: „Selo fali, a u gradu živi“. Autorica knjige „Biti Musliman na bosanski način“ Tone Bringa, kao socijalni antropolog vrlo iscrpno govori o običajima, kulturi i tradiciji u BiH.¹⁰ Autorica u svom radu navodi kako je u BiH, bivšoj Jugoslaviji i na Balkanu uobičajena praksa označavati ljude na osnovu skale pretpostavljenih određenja „kulturnog“ i „nekulturnog“. Na selu se koncept „kulturnog“ i „nekulturnog“ jasno vezuje za dihotomiju sela i grada. I u samom selu navodi podjelu na donji dio i onaj gornji, koji je školovaniji, bogatiji i kulturniji. U ovom interesantnom radu se govori o nošnjama u selu i gradu, te razlikama u nošnji između muslimama i katolika. Uočila je značaj komšiluka kao važnu karakteristiku u mješovitim selima. Temelj komšijskog odnosa bio je gostoljubivost i međusobno pomaganje.

Za sociologiju sela u Federaciji BiH treba da ima mjesta u nastavnim planovima fakulteta, jer za ovim predmetom postoji mnogo šira potreba. U Banjaluci se već izučava sociologija sela.¹¹

⁷ Vera Majerova, Ruralna sociologija u Republici Češkoj posle 1989. godine, *Acta agriculturae Serbica*, 2004, vol. 9, br. 18, str. 43-53

⁸ Hamdija Mulić, „Kroz život učitelja: Prilikom četrdesetogodišnjice kulturnog rada Edhem ef. Mulabdića“. *Novi behar*, 14-15, Sarajevo, 1.decembra 1930.; u knjizi Enes Kujundžić, *Bošnjačka tradicijska kultura: uspomenar*, LAPIS, Sarajevo 2009., str.222-223.

⁹ Isto, str. 223.

¹⁰ Prestižni američki akademski časopis „Choice“ proglasio je ovu studiju jednom od najznačajnijih znanstvenih antropoloških djela u 1996. godini.

¹¹ <http://www.sijakovic.com/katedra/osnovni-studij/sociologija-sela/>

Sela u BiH

Bosna i Hercegovina je izrazito ruralna zemlja. Bosansko selo se po ko zna koji put u posljednjih pola vijeka nalazi na prekretnici. Pitanje je kako će se i da li će se dalje razvijati? Zapostavljeno i zaboravljeno, etnički očišćeno, selo stari i nesestaje. Međutim, u BiH postoje uslovi za razvoj sela, ali to se još ne događa. Vidljivo je da BiH ima neujednačen privredni razvoj. Prisutna je politika i praksa marginaliziranja ruralnih područja. Iskustva nam govore što su udaljenija sela od urbanih sredina, prije i nestaju.

Ruralna ekonomija podrazumijeva ravnomjeran regionalni razvoj po ugledu na zemlje Evropske unije. Opstanku i ostanku bh. sela može da doprinese ravnomjerni regionalni razvoj i ruralno preduzetništvo. U Evropskoj uniji je regionalna politika druga po važnosti odmah iza agrarne politike. Poljoprivredno stanovništvo nekadašnje Jugoslavije u 1948. godini činilo je 72 posto od ukupnog stanovništva, dok je taj udio u 1991. godini iznosio 17,3 posto. Odlazak iz sela u gradove predstavljao je način raseljavanja stanovništva, a to je ispraznilo sela u kome su ostala staračka domaćinstva. Omladina je odlazila za poslom i boljim životom. Pod uticajem brojnih privrednih, agrarnih i ustavnih reformi pokrenuta je ogromna populacija koja se još nije stabilizirala. Raspadom SFRJ, život na selu je unazađen za nekoliko decenija. Rat u BiH je doprinio degradaciji općeg sistema vrijednosti, posebno života u ruralnim sredinama i stvorio brojne socijalne probleme. Sukobi, etničko čišćenje, ekonomske i agrarne krize, suše, poplave, nerodne godine, razorili su demografsko stablo seoskog stanovništva u BiH i ostavili trajne posljedice.¹²

U toku rata i agresije na državu Bosnu i Hercegovinu došlo je do razaranja zemlje, gradova, naseljenih mjesta, uništavanja kulturno-historijskih spomenika, poslovnih objekata, fabrika, objekata infrastrukture, stambenih blokova, sakralnih objekata.¹³

¹² Sve to se u susjednoj Srbiji odrazilo na smanjenje nataliteta stanovništva, tzv. „bijelu kugu“ u ruralnom prostoru. Od oko 4.800 sela većina ih je zahvaćena depopulacijom, a svako četvrto je na putu izumiranja. U Srbiji godišnje 40.000 stanovnika umre više nego što se rodi. Raspadom Jugoslavije iz Srbije je otišlo oko 350.000 mladih, iz Hrvatske oko 150.000, a iz BiH oko 2,2 miliona stanovnika, skoro polovina.

¹³ Ozren Žunec, *Socijalne ratne štete u Bosni i Hercegovini: zašto je narod ponovo izabrao patnju*, „ERASMVS“, Zagreb, 1997., br.20, str.21-26.

Intenzitet stradanja bio je izuzetno veliki. Rušeći sistematski, planski i ne birajući oružja i oruđa, agresor je izvršio destrukciju svih vidova života, čineći planski, sistemski i istovremeno, genocid, kulturocid, urbicid, memoricid, ekocid – rušeći sve što nosi urbani predznak i simbole civilizacije, kao i zajedničkog života naroda u BiH. Neki kažu da je to zapravo bio *sociocid* – ubijanje društva.

Ljudski gubici i materijalna razaranja sela, prigradskih naselja i gradova, imali su povratni negativan uticaj na drastično pogoršanje životnih uslova preživjelih. Demografska struktura stanovništva je potpuno izmijenjena. Nakon progona stanovništva i tzv. “humanog preseljenja” sad u BiH imamo “ogromne demografske lišajeve”, odnosno “demografske goleti”.¹⁴ Najveće socijalne štete uzrokovane su prisilnim migracijama koje su potpuno izmijenile demografsku strukturu stanovništva. U toku agresije svi podsistemi su porušeni: privreda, saobraćaj, infrastruktura, država, pravo, zdravstvo, školstvo, nauka, moral, ideologija.¹⁵ Masovna preseljenja stanovništva u vidu etničkog čišćenja, što je eufemizam za genocid, najveće su civilizacijsko osiromašenje u duhovnoj i materijalnoj sferi. Nasilan progon stanovništva u cilju promjene demografske slike nedozvoljeno je srestvo sa stanovišta humanizma. To je predstavljalo destrukciju demografske strukture BiH. Pričinjeni su ogromni demografski gubici koji za BiH predstavljaju teško premostiv problem i ostavili su trajne posljedice na veličinu i strukturu njenog stanovništva. Bosanskohercegovačko društvo je ratom nenadoknadivo oštećeno, a proces revitalizacije biće dug i težak, uz angažovanje svih potencijala i resursa.¹⁶ Posebno su stradala bosanskohercegovačka sela, koja su opljačkana i spaljena. Infrastruktura je u njima uništena, dalekovodi, električna mreža, telefonska mreža, vodovodi, izgorjele su kuće, štale, prateći objekti, uništen stočni fond...

U revitalizaciji života na selu u BiH od 1995. godine do danas nauka nije igrala značajnu ulogu. Sela su se slila u gradove.

¹⁴ Mićo Carević, *Kako dalje*, „Comesgrafika“, Banja Luka, 1999., str.191 i 200.

¹⁵ Isto, str. 249.

¹⁶ Širi popis radova iz oblasti sociologije sela u Jugoslaviji dat je uz pojedina poglavlja udžbenika Stipe Šuvara *Sociologija sela*, a najpotpuniji pregled predstavlja rad Bosiljke Milinković: *Istraživanja sela i poljoprivrede u Jugoslaviji u poslijeratnom periodu*: vrste istraživanja, osnovne teme, bibliografija radova; Zagreb, 1979. Uz knjigu Henri Mendrasa *Seljačka društva* data je jedna odabrana bibliografija stranih knjiga o ruralnim područjima u pojedinim dijelovima svijeta, koja omogućuje produbljenje studije problema sociologije sela.

U Republici Srpskoj „Nezavisne novine“ imaju svake sedmice po jedan prilog o selu. Sarajevske novine „Oslobođenje“ i „Dnevni avaz“ nemaju ili rijetko imaju takav dodatak.

Opustjelost sela nije samo bosanskohercegovačka karakteristika. Slično stanje je u Srbiji. Mladi napuštaju selo a stari izumiru. Akademija BiH nije posvetila pažnju istraživanju sela, a sociologija sela kao akademska disciplina skoro da i ne postoji. Normalni procesi i prisilni procesi uticali su na promjenu stanja u sve zapuštenijim selima. Slovenija je sačuvala selo. Primjer Slovenije može poslužiti da se sačuva i revitalizira selo u BiH.

Stanje i prilike u selima BiH su takve da je potrebno organizovati konferenciju o tome i raspravljati o daljem razvoju. Političke elite su zaniteresovane za plate, neka radna mjesta i honorare, a nisu zainteresovane za stalne probleme sela. Savremeni trendovi pokazuju da će u budućnosti sve važniji biti poljoprivreda i voda. Poljoprivreda će biti važna zbog potrebe za zdravom hranom, a voda zbog sve veće potrebe za čistom pitkom vodom, koje ima po selima i više nego što su realne potrebe.

Etno-sela i revitalizacija tradicije

U etno-selima može se vidjeti kako su živjeli naši preci. U Bosni i Hercegovini nastala su etno-sela nakon rata. To je pokušaj da se sačuvaju izgled sela, običaji i tradicija. U autentičnim naseljima građenim od prirodnog materijala u ponudi su domaća jela i pića, odnosno tradicionalna bosanska hrana. Svi koji žele bar nakratko iskusiti kako su naši preci živjeli i jeli, mogu to postići odlaskom u takozvana etno-sela, kojih je u našoj zemlji sve više. Etno-sela su jedna nova pojava koja često i u kvazitradicijskom smislu pokušava da obnovi sjećanje na napuštena i skoro zaboravljena bosanska sela. To se često čini s ciljem komercijalizacije i razvoja turističke djelatnosti. Međutim, seoska idila i ambijent su nezaboravni i uvijek privlače i plijene svojom ljepotom.

U zaštićenoj zoni prirodnog rezervata Bijambare, u mjestu Borak, između Nišićke visoravni i Bijambarskih pećina, na 1.400 metara nadmorske visine otvoreno je **Begovo etno selo**. Udaljeno je oko 500 metara od magistralnog puta Sarajevo-Tuzla. Selo je izgrađeno od starih materijala, od kojih su neki stari nekoliko stotina godina i tehnikama koje su korištene ranije. Izgrađena je čaršija sa

mnoštvom seoskih kuća i džamijom. Može se dobiti seoska hrana, sokovi od smreke, zohve...

Begovo selo ima originalni ambijent bosanskog sela koje upotpunjuje sjajna gastro ponuda. Hrana koju spravljaju kuha se na autentičan način i od domaćih namirnica iz obližnjih sela, pa se mogu pojesti uštipci od heljde s mileramom ili bosanski lonac, te iznajmiti apartman ili soba u simpatičnim kućicama. Selo se nalazi u blizini mjesta Srednje.

Stiče se utisak da je malo očuvanih čisto bosanskih sela, a više oštećenih i potpuno uništenih. Potpuno očuvana sela su rijetkost i dragocjenost, takvih je malo. U BiH postoje očuvana autentična sela kao što su **Lukomir na Bjelašnici** te vlašićka sela i sela oko Fojnice, Kaknja, Vareša, Kraljeve Sutjeske i Bobovca, Goražda i Banja Like. U Hercegovini čuveno je **Herceg etno-selo**, na tromeđi Čitluka, Međugorja i Ljubuškog. Selo čine pedesetak kamenih kuća, kapelica i vinograd s autohtonim sortama loze. Kompleks kamenih kuća tipičnih za prošlost ovog podneblja upotpunjen je restoranom, amfiteatrom, kongresnom dvoranom, suvenirnicom, a u sklopu sela je i vinograd sa autohtonim sortama iz Hercegovine, žilavkom i blatinom.

Nedaleko od Bijeljine nalazi se **etno-selo Stanišići**, izgrađeno po uzoru na srpska sela srednje Bosne skraja 19. i početka 20. vijeka.¹⁷

Etno selo Stanišići izgrađeno je po uzoru na starobosansku gradnju u tamošnjim selima, a jedan dio posvećen je i duhovnom načinu života stanovnika semberske ravnice. Osim restorana, čistog vazduha, nudi i teniske terene i kutke za djecu.¹⁸

Nedaleko od Bugojna nalazi se izletište **Rostovo**, a u okviru istoimeneog hotelskog kompleksa nalazi se i etno-selo. U njemu su vikendice i mlin, vodenica, a izgrađena je kovačnica, mljekara i štala za konje.

Kraljevsko selo Kotromanićevo je turističko naselje u dobojskoj regiji posebno primamljivo sportistima, lovcima, ribolovcima, članovima ekoloških udruženja, đacima, penzionerima, historičarima i drugim ljubiteljima prirode. Pored bungalova u obliku starih srednjovjekovnih brvnara, kampa, vodenica, drvenih mostova i igrališta, ima i hopodrom sa štalom za konje, etno pijacu, terene za

¹⁷ U etno-selu možete vidjeti kako su živjeli naši preci, „Dnevni avaz“, Sarajevo, 23.juli 2010., str.12.

¹⁸ <http://www.putuj.ba/component/content/article/82/82>

mini golf, boćanje i druge aktivnosti.

Stanovnici Ban Brda u Hadžićima u Bosni i Hercegovini mogu da se pohvale da imaju najveću zastavu BiH u zemlji, ali imaju probleme sa vodom i nemaju asfaltni put, objavio je sarajevski portal Klix.ba.

Etno-sela u Srbiji : Koštunići, Gostilje, Sopotnica, Resnik, Trubarevac, Belndija, Katići, Mokra Gora, Mačkat... Etno-selo „Drvengrad“ napravio je filmski režiser Emir Kusturica na brdu Mećavniku kod Mokre Gore u Srbiji, koje podsjeća na stara srpska sela i naselja.

Trend odumiranja sela odavno je zahvatio i susjedne države. Sela odumiru u tranziciji u Srbiji.¹⁹ U selima Srbije je 10.000 napuštenih kuća, 40.000 praznih staja i 260.000 momaka koji su dospjeli do četrdesete, objavila je „Politika“. O stanju i perspektivama života u selima zemalja bivšeg socijalizma bilo je riječi na trodnevnom, četrnaestom po redu, međunarodnom naučnom skupu “Selo u tranziciji”, održanom na Vlasinskom jezeru. Skup su organizovali Srpsko udruženje za sociologiju sela i Zavod za proučavanje sela iz Beograda, a naučnici iz Mađarske, Rumunije, Poljske, Hrvatske, Češke, zajedno sa kolegama iz Srbije, pokazali su na mnoštvu primjera da stanovništvo ruralnih naselja doživljava povratak u kapitalizam kao sopstveni sumrak.

Dok razvijene kapitalističke zemlje raspolažu čitavim sistemom zaštitnih mjera, a prije svega interventnim cijenama, kojima štite svoje proizvođače poljoprivrednih kultura, u BiH i regiji su ove intervencije države svedene na minimum, tako da je bavljenje poljoprivredom danas prava avantura.

Pored toga, poljoprivrednici u ovom dijelu Evrope spadaju u sitne vlasnike, sa tri-četiri hektara zemlje u prosjeku, na kojima je teško nešto zaraditi. Problem “deruralizacije” nije samo balkanski ili istočnoevropski već svjetski.

Ovim nepovoljnim trendovima u zemljama EU pokušavaju se suprotstaviti konceptom *integralnog ruralnog razvoja* koji se razlikuje od agrarnog jer je mnogo širi i zasniva se na podsticanju gotovo svih djelatnosti – turizma, zanatstva, sitnih industrijskih pogona, lova, ribolova, šumarstva, zdravstva, proizvodnji zdrave hrane, struje...

¹⁹ Sela odumiru u tranziciji, „Politika“, 11. septembar 2008., Beograd.

U Hrvatskoj se, u skladu s tim trendom, izučava i Sociologija poljoprivrede.²⁰

Moglo bi se reći da je bh. selo doživjelo demografski slom, a sociološki gledano bez obnove sela nema obnove BiH, pa je zato potrebno uvesti podsticajne mjere za obnovu porodičnih poljoprivrednih gazdinstava. Bez povratka na uništena sela nema reintegracije BiH. Najvažniji uslov za taj obrat jeste dugoročna realna i osmišljena agrarna politika, kojom će se dokinuti zanemarivanje seoskih područja i njihovih prirodnih vrijednosti, te tako osigurati i proizvodnju, naročito čiste domaće hrane.

U javnosti je selo općenito negativno shvaćeno i favorizira se grad. U bosanskohercegovačkoj politici ono je zatočenik poljoprivrede. Razvoj sela mora se zasnivati na njegovoj posebnosti, na povezanosti s prirodom i prostorom, na manjim naseljima, na upotrebi lokalnih materijala, na jednostavnijim socijalnim zajednicama... Radi budućih generacija, selo se mora sačuvati u potpunosti. Selo, njegov ambijent, običaji, tradicija i kultura, te seoski stil života predstavljaju dragocjenu vrijednost, koju bi trebalo sačuvati od zaborava. Međutim, vrijeme čini svoje. U protivnom o seoskom životu mogli bi samo čitati u romanima i gledati na televiziji.

Selo je proživjelo raspad agrarnog društva, uspostavilo nove višestruke odnose s gradom. Krajem osamdesetih godina 20. vijeka pojavila su se nova porodična poljoprivredna gospodarstva, a devedesetih godina bosansko selo je izloženo nemilosrdnom ratu i agresiji. Nakon rata izloženo je obnovi i nevoljama tranzicije.

Postoji globalni odnos ruralno-urbano. Već polovina globalne populacije živi u gradovima. Tako su se obistinile procjene UN. Do sredine XXI vijeka u gradovima će živjeti 6,4 milijarde ljudi, a svjetska populacija će do 2050. godine narasti na 9,2 milijarde. U najrazvijenijim regionima – Evropi, Severnoj Americi i Okeaniji, daleko više ljudi živjeće u urbanim sredinama, kao i u Latinskoj Americi i na Karibima. Izuzetak u tom trendu su Afrika i Azija, ali na tim kontinentima živi najveći dio svjetske populacije. Azija i Afrika još imaju veću seosku od gradske populacije, jer na tim kontinentima u gradovima živi 40 posto populacije. Sa ubrzanom urbanizacijom,

²⁰ Cilj nastave iz predmeta Sociologija poljoprivrede je da studenti steknu osnovno znanje o ruralnoj i agrarnoj sredini u kojoj će profesionalno djelovati kao agrarni i ruralni intelektualci. Studentima ovaj predmet pruža uvid u komparativne analize sociologije sela i poljoprivrede u razvijenim zemljama zapadne Evrope i SAD-a.

svjetska ruralna populacija počće da opada i mogla bi da se spusti na 2,8 milijardi ljudi u 2050. godini, sa 3,4 milijarde koliko je sada. Gradsko stanovništvo uvećava se mnogo brže nego svjetsko stanovništvo.²¹

Postoji metafora koja kaže: „*Svijet je globalno selo*“. Da li će tako biti i ubuduće? Savremeni svijet postaje takvo selo, kao zajednica ljudi sa univerzalnim normama ponašanja i djelovanja. U najrazvijenijim industrijskim društvima, zahvaljujući primjeni informacija u procesu proizvodnje, došlo je do kvalitetno novih promjena a za njihovo označavanje uvedeno je *informatičko i postindustrijsko društvo*. Informatička revolucija dovela je do promjena u načinu proizvodnje i uspostavljanja fleksibilne automatizacije, uspostavljanja globalne ekonomije („elektronska“ ekonomija), te uspostavljanja globalne kulture i globalnog tržišta. Približavanjem Evropskoj uniji i prihvatanjem njenih standarda, ukidanjem zaštitnih carina, domaća proizvodnja postala je ugrožena i nezaštićena u BiH. To dodatno ugrožava bosansko selo, proizvodnju domaće čiste i kvalitetne hrane. Parola „Kupujmo domaće“ došla je 17 godina nakon rata. Da li je to zakašnjeli povratak bosanskom selu i domaćoj proizvodnji, tek će se vidjeti. Razne svjetske krize i suše pokazuju da se država mora više oslanjati na svoju proizvodnju i praviti krupne zaokrete ka selu. Podsticanjem domaće proizvodnje smanjila bi se zavisnosti od stranih tržišta.

Posljednje pravo bosansko selo

Na oko 1.500 metara nadmorske visine nalazi se najviše i najizolovanije selo u Bosni i Hercegovini. Jedinstveno po kamenim kućama prekrivenim šindrom od trešnjinog drveta. Ovo selo zaslužuje epitet koji je dobilo – posljednje pravo bosansko selo. Zimi ga svi napuste, da bi se u proljeće vratili.

U selo ne svraćaju oni koji bi mogli da mu pomognu. Selo je na rubu kanjona rijeke Rakitnice i na rubu opstanka. U proljeće prvi lijepi dani označe povratak mještana sela Lukomir. Popravlja se ono što se izlomilo pod naletima vjetra i težinom snijega. Zimi je Lukomir nekoliko mjeseci potpuno prazan, jer uz prvi snijeg svi odlaze. Lukomir je najizolovanije selo u BiH. Stariji stanovnici pamte i neka bolja vremena, kada je u selu bilo 50 domaćina, a selo

²¹ Entoni Gidens, *Sociologija*, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd 2005., str.582-585.

živjelo cijele godine. Stanovnici su se razili. Stariji ljudi su već ostarili ili pomrli. Mladi neće da budu u Lukomiru, odlaze u grad za boljim životom. Djevojke su se udale, a djeca otišla za svojim poslom.

Stećci na rubu sela govore da je selo bilo naseljeno još u 14. i 15. vijeku. Mezarje, zaraslo u travu, svjedoči o aktivnom životu do prije koju deceniju. Sadašnji stanovnici potomci su ovčara iz hercegovačkih sela Kamen i Žulj. Dolazili su ljeti zbog bogatih pašnjaka, da bi sezonska naselja prerasla u današnje selo. Tradicija seoba u skladu sa godišnjim dobom danas se vratila, ali iz drugih razloga. Lukomir je selo u kome se živi sezonski. Od kraja četvrtog pa sve do kraja devetog mjeseca ljudi se bave zemljoradnjom i stočarstvom. Međutim, kad dođe zima i padne prvi sneg, veći dio stanovništva odlazi u niže predjele. Tokom prošle zime u selu nije ostao niko.

Česti posjetioci su biciklisti i motoristi. Tek predstoji sezona ovih posjeta. Tokom proteklog rata u Lukomiru su bili smješteni mještani okolnih sela koja su spaljena, a seljani su ih primili i hranili. U Lukomiru su snimani fimovi "Gluhi barut" i "Nebo iznad krajolika". Mještani kažu da filmadžije dođu i odu, turisti selo posjećuju ljeti, a nadležni ni tada. Lukomir ostaje selo ni na nebu ni na zemlji. Mještana, prepuštenih samima sebi, sve je manje. Dok je njih, selo će opstojati bar ljeti. Kad ih više ne bude, ostatak će pričati o posljednjem pravom bosanskom selu.²² Lukomir je primjer kako polagano nestaju bosanska sela.

Posljednjih godina na značaju sve više dobija eko-etno ponuda u BiH. Među najatraktivnijim destinacije ovog tipa je Etno selo „Stanišići“ kod Bijeljine. Veliku podršku razvoju ovog tipa turizma daje Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede Republike Srpske, koje je 2012. godine objavilo i Pravilnik o uslovima i načinu ostvarivanja novčanih podsticaja za razvoj poljoprivrede i sela.²³ Ti podsticaji ostvaruju se i kroz podršku unapređivanju znanja i vještina u ruralnim područjima i to kroz podršku seminarima,

²² <http://balkans.aljazeera.net/makale/lukomir-posljednje-pravo-bosansko-selo>

²³ U okviru ovog Pravilnika podršku za razvoj turističkih aktivnosti u ruralnom području imaju fizička i pravna lica sa boravištem, odnosno sjedištem u ruralnim oblastima. Pod razvojem turističkih aktivnosti smatraju se: izgradnja centara za prihvata turista na poljoprivrednim gazdinstvima; izgradnja, popravka i označavanje staza za šetnju i pristupnih puteva u turističkim područjima, izgradnja i opremanje izložbenih prostora i manjih smještajnih kapaciteta za seoski turizam.

savjetovanjima, studijskim putovanjima, radnim grupama, stručnim skupovima, poljoprivrednim sajmovima i izložbama, savjetodavnim aktivnostima, informisanju i medijskim aktivnostima, promociji, stručnim časopisima i literaturi u oblasti poljoprivrede i ruralnog razvoja.

Zahvaljujući ovakvim podsticajima povećaće se broj interesenata koji žele da se bave seoskim turizmom, koji je jedna od osnovnih razvojnih šansi našeg turizma. Načinjeni su značajni pomaci u razvoju seoskog turizma na teritoriji područje sela Piskavica kod Banjaluke, gdje posjetioci mogu da pogledaju tradicionalne prikaze običaja krsne slave, kosidbe, svadbe, babina... Turistička organizacija grada Banjaluka je izvršila i edukaciju seoskog stanovništva ovoga kraja za prihvata gostiju.²⁴

Selo i ekologija

Sela su uvijek važila za ekološki čiste i zaštićene sredine. Oni koji ne misle dobro selu bacaju smeće u blizini sela u rijeke i potoke. Zato je i njihova ekološka ispravnost ugrožena. Prelazak na obnovljive izvore energije u Njemačkoj je službena politika vlade.

U nekim opštinama se dobija 100 posto energije iz obnovljivih izvora energije. Na granici sa Francuskom je njemačko selo Freiamt, nalazi se u Švarcvaldu (Schwarzwald), koga odlikuje sveobuhvatno i dosljedno korištenje obnovljivih izvora energije: vjetra, sunca, gasa iz organskih tvari, vode i drveta. Zahvaljujući ovakvom pristupu Freiamt je sa 4.200 stanovnika postao izvoznik energije. U ovom njemačkom selu se ne razmišlja samo ekološki već se i ekološki djeluje. Ovo selo je postalo model za korištenje alternativnih izvora energije.²⁵ Kad se naša aktuelna vlast i politika pozabave ekologijom, alternativnim izvorima energije i očuvanjem bosanskih sela, možda i BiH bude imala eko-sela koja proizvode struju.

Etno selo Čardaci u Vitezu koje ima 13 objekata građenih isključivo prirodnim materijalima prvo je u BiH koje se grije na običnu vodu. Zahvaljujući novim tehnologijama toplinskih pumpi etno selo koristi običnu vodu koja se crpi iz obližnjeg bunara dubokog tri metra. Kilovat energije dobiven iz vode putem toplinskih crpki, jeftiniji je pet puta nego kilovat energije iz elektromreže bilo kojeg

²⁴ <http://www.poljoprivreda.ba/pitajte-odgovaramo/pcele-i-med/6638-sela-u-bih-sve-interesantnije-lokacije-na-turistikim-mapama-svijeta>.

²⁵ <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,15617729,00.html>

isporučioća električne energije. Investicija ugradnje toplinskih crpki u obnovljivi izvor energije isplati se za tri do pet godina, a to je brz povratak uložених sredstava. Iz obične vode uz pomoć toplinskih crpki postiže se temperaturu od 60 stepeni. Svaki objekt ima grijanje na običnu vodu. Ovo je prvo etno-selo u Bosni i Hercegovini koje se grije na ovaj alternativan način.

Etno-selo Čardaci u Vitezu ima, pored srednjovjekovnog trga, sa raznim suvenirima za turiste, i luksuzne apartmane za prenoćište, a u svojim objektima ima i konferencijske dvorane, kinodvoranu... U blizini ovog sela nalaze se četiri obnovljiva izvora energije. Pored toplinskih crpki tu je hidroelektrana koja proizvodi struju snagom vode, vjetroelektrana na bazi vjetra i solarne ćelije koje proizvode struju na bazi sunčeve svjetlosti.²⁶

Nadati se da će ovakvih sela, sa obnovljivim izvorima energije biti sve više. Za to je potrebna politička orijentacija ka alternativnim izvorima energije. U BiH je u ovoj oblasti prisutan entuzijazam pojedinaca, pa i komercijalni interes – iako još uvijek nedostaje pravi odnos ljubavi i privrženosti selu i modelu zdravog i humanog življenja.

Literatura:

- Šuvar, Stipe. *Sociologija sela* 1 i 2., Školska knjiga, Zagreb, 1988.
- Bićanić, R. *Kako živi narod*, Globus, Zagreb 1996.
- Cifrić, I. *Ruralni razvoj i modernizacija*, IDIS, Zagreb, 2003.
- Cifrić, I., *Prema ekologiji ruralnih sredina*, Sociologija sela, 28, 7/11, Zagreb, 1990.
- Rogić, I., Štambuk, M., Mišetić, A., *Prostor iza. Kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*, Institut „Ivo Pilar“, Zagreb, 2002.
- Mitrović, Milovan, *Sociologija sela*, Beograd, 1998.
- Carević Mićo, *Kako dalje*, „Comesgrafika“, Banja Luka, 1999.
- *Sociološki rečnik*, (priredili: Aljoša Mimica i Mirjana Bogdanović), Zavod za udžbenike, Beograd, 2007.
- Majerova Vera, *Ruralna sociologija u Republici Češkoj posle 1989. godine*, Acta agriculturae Serbica, 2004, vol. 9, br. 18, str. 43-53
- Batina Goran, *Počeci sociologije u Hrvatskoj*, Kultura i društvo, Zagreb, 2006.

²⁶ <http://www.vitez.info/gospodarstvo/vijesti-iz-ekonomije/bih/3773-foto-trinaest-objekata-u-novom-etno-selu-cardaci-u-vitezu-izgradeno-je-od-prirodnih-materijala>

- Prikaz knjige Gordane Vuksanović „Stari seljaci“, *Sociologija sela*, Beograd, br. 19/1997.
- Mendras Henri, *Seljačka društva*, Globus, Zagreb, 1986.
- Cifrić Ivan, *Ruralni razvoj i modernizacija*, prilozi istraživanju ruralnog identiteta, IDIZ, Zagreb, 2003.
- *Prostor iza, kako modernizacija mijenja hrvatsko selo*. Zbornik (urednik Maja Štambuk, Ivan Rogić, Anka Mišetić), IDIZ, Ivo Pilar, Zagreb, 2002. IV dio Budućnost ruralnog svijeta, str. 289-417.
- Haralambos, Michael, *Uvod u sociologiju*, Globus, Zagreb, 1979.
- Firšt Ruža, *Seoska porodica danas*, IDIS, Zagreb, 1981.
- Štambuk Maja, „Neki pokazatelji neujednačenog prostornog rasporeda poljoprivrednog pučanstva u Hrvatskoj“, *Sociologija sela*, 31, 1, Zagreb, 1993.
- Župančić M., „Neki aspekti modernizacije seoskih gospodarstava“, *Sociologija sela*, 29, 11/12, Zagreb, 1991.
- Župančić M., „Poslijeratna obnova kao mogućnost revitalizacije seoskih područja“, *Sociologija sela*, 30, 1, Zagreb, 1992.
- Puljiz V., „Hrvatsko selo: bilanca i perspektive“, *Sociologija sela*, 30, 1, Zagreb, 1992.
- Mulić Hamdija, „Kroz život učitelja: Prilikom četrdesetogodišnjice kulturnog rada Edhem ef. Mulabdića“. *Novi behar*, 14-15, Sarajevo, 1.decembra 1930.
- Kujundžić Enes, *Bošnjačka tradicijska kultura: uspomenar*, LAPIS, Sarajevo 2009.
- Antun Hangi, *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, Naklada Daniela A. Kajona, Sarajevo 1907.
- Entoni Gidens, *Sociologija*, Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd 2005.
- <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,15617729,00.html> (21.12.2011)
- Nacionalni sastav stanovništva - Rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991., statistički bilten br. 234, Izdanje Državnog zavoda za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- <http://balkans.aljazeera.net/makale/lukomir-posljednje-pravo-bosansko-selo>
- <http://www.putuj.ba/component/content/article/82/82> (13-04.2012)

- <http://www.vitez.info/gospodarstvo/vijesti-iz-ekonomije/bih/3773-foto-trinaest-objekata-u-novom-etno-selu-cardaci-u-vitezu-izgradeno-je-od-prirodnih-materijala> (20.12.2012)
- <http://www.etnoselo-vitez.com/> (20.12.2012)
- <http://www.sijakovic.com/katedra/osnovni-studij/sociologija-sela/> (27.12.2012).